

ВІДТВОРЕННЯ ЧАСУ І ПРОСТОРУ В НІМЕЦЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

REPRODUCTION OF TIME AND SPACE IN THE GERMAN HISTORICAL NOVEL IN UKRAINIAN TRANSLATION

Лепухова Н.І.,

orcid.org/0000-0001-7476-559X

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри прикладної лінгвістики

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Статтю присвячено дослідженню вербалізації категорій часу і простору в німецькому історичному романі та особливостей відтворення лексичних одиниць на позначення цих категорій українською мовою.

Час і простір – фундаментальні, загальні категорії, нерозривно пов'язані між собою, які визначають матеріальне буття і людське існування зокрема. Фундаментальність цих категорій у науці зумовлює їх дослідження різними науковими галузями: від філософії древнього світу до сучасної квантової фізики.

Для представленого дослідження релевантним є аналіз часу і простору з точки зору філології, аналіз засобів їх вербалізації у художній літературі. Історичний роман у цьому сенсі є найбільш продуктивним жанром художньої літератури, оскільки його специфіка передбачає тісне поєднання часових і просторових характеристик при зображенні певних історичних подій, швидку зміну часових і просторових характеристик та їх взаємозалежність задля занурення читача в іншу історичну дійсність. Матеріалом дослідження слугує німецькомовний роман Еріха Марії Ремарка «Чорний обеліск» та його переклад українською мовою, виконаний перекладачем Євгеном Поповичем. Час та простір у романі, який є автобіографічним, відповідають реальним історичним подіям, котрі реалізуються крізь призму картини світу героя твору, його спогадів та переживань. У статті проаналізовано загальні характеристики і лексико-семантичні засоби відтворення темпоральності і локальності в мові, визначено основні мовні засоби представлення часу і простору в німецькому історичному романі і прийоми перекладу таких засобів з німецької мови українською мовою. Стаття містить велику кількість прикладів, які ілюструють використання того чи іншого перекладацького прийому.

Ключові слова: час, простір, темпоральність, локальність, переклад, прийоми перекладу.

The article is devoted to studying the verbalization of the time and space categories in the German historical novel and the features of the reproduction of lexical units to designate these categories in the Ukrainian language.

Time and space are fundamental, general categories, inextricably linked with each other, determining material being and human existence in particular. The fundamental nature of these categories in science determines their study in various scientific fields: from the philosophy of the ancient world to modern quantum physics.

For the presented research, it is relevant to analyze time and space from the point of view of philology and the means of their verbalization in fiction. The historical novel in this sense is the most productive genre of fiction, since its specificity implies a close combination of temporal and spatial characteristics when depicting certain historical events, a rapid change in temporal and spatial characteristics and their interdependence to immerse the reader in another historical reality. The material of the study is the German-language novel by Erich Maria Remarque "The Black Obelisk" and its translation into Ukrainian, made by the translator Yevhen Popovych. Time and space in the novel, which is autobiographical, correspond to real historical events that are realized through the prism of the protagonist's worldview, memories and experiences. The article analyzes the general characteristics and lexical-semantic means of reproducing temporality and locality in the language, identifies the main linguistic means of representing time and space in the German historical novel and the techniques of translating such means from German into Ukrainian. The article contains a large number of examples illustrating the use of a particular translation technique.

Key words: time, space, temporality, locality, translation, translation techniques.

Постановка проблеми. Час і простір є початковими координатами людського існування, загальними категоріями матеріального буття, які постійно перебувають в полі зору дослідників. Актуальність вивчення часу і простору зумовлена шириною і багатогранністю цих наукових понять. Дослідження у галузі філології та перекладознавства сприятиме аналізу їх конкретизації у мові і способів відтворення при перекладі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Час і простір вивчаються різними науками, оскільки вони є найважливішими категоріями людського мислення. Цій темі присвячено безліч праць вчених: фізиків, філософів, лінгвістів. Часто відмічається тісний взаємозв'язок між цими двома категоріями. С. Цеман обґрунтовує цей зв'язок з лінгвістичної точки зору. Вона виходить з того, що просторова система координат утворена трьома логічними сутнос-

тями: об'єктом локалізації (локатум), об'єктом, який використовується для вказівки місцезнаходження локатума (релатум) і початком системи координат, що визначає перспективу, з якої розглядаються локатум і релатум [11, с. 161]. Час характеризується відмінностями у відносинах між трьома точками на часовій шкалі, а саме точкою події, точкою говоріння і точкою співвідношення [11, с. 160]. Таким чином, в основі просторової і часової систем координат лежать співвідносні точки відліку.

З іншого боку, деякі фахівці схильні підкреслювати різницю між простором і часом. Анна Мозер підкреслює, що час незворотно рухається від минулого до сьогодення. Трьома важливими характеристиками часу є момент часу, тривалість і напрямок. У просторі можна рухатися в різних напрямках, а в часі лише в одному. Час рухається і без годинника, але простір існує лише у взаємозв'язку з об'єктами [9, с. 132].

Постановка завдання. Час і простір складають три логічні сутності: точка події, точка говоріння і точка співвідношення [11, с. 161]. І простір, і час залежні від третьої сутності – мовця, що є центром комунікації. Місце, де він знаходиться, і час, в який він здійснює дію, служать орієнтирами для слухача. При цьому актуальний мовець не обов'язково є необхідною точкою відліку, завжди потрібно мати на увазі реальний момент говоріння. Особливо наочно це демонструється в літературі, де при вказівці на час дії потрібно виходити не з позиції автора-оповідача, а з позиції героя, про якого оповідач повідомляє. Особливо це стосується перекладу. На що повинен орієнтуватися перекладач при відтворенні категорії часу: на час створення твору чи час, представлений у творі?

Метою статті є дослідження засобів вербалізації категорій часу і простору в німецькому історичному романі та особливостей відтворення лексичних одиниць на позначення цих категорій українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Для відтворення темпоральності в мові існує безліч засобів. Вони можуть бути прямими і непрямыми, імпліцитними і експліцитними. Одне тимчасове поняття може бути виражене по-різному в різних мовах, і, відповідно, існує безліч засобів для вираження часу в межах однієї мови. Ці способи варіюються від використання лексичних та граматичних маркерів часу до автоматичного визначення в найбільш зрозумілих трактуваннях, виразів, що лежать поза часом, і задіяння свідомого активного втручання адресата в часовий контекст ситуації.

Граматичними маркерами часу є час, вид, модальність, лексичними маркерами – обставини часу, темпоральні конектори, інші частинки та очевидні маркери [1, с. 130]. На додаток до цих очевидних засобів, присутніх в лексиці і граматиці, існують також прагматичні засоби. Одним з таких засобів є задіяння свідомого чи несвідомого автоматичного розпізнавання часового контексту реципієнтом [8, с. 108].

Прагматичні засоби поділяють на два типи: універсальні і характерні лише для певної мови і культури [9, с. 100–101]. До універсальних належать ті засоби, які присутні в більшості мов. Наявність одних і тих же або схожих показників часу в різних мовах може бути пов'язаною з тим, що час існує для всіх однаково, незалежно від того, як ми його сприймаємо.

Час має минуле, теперішнє і майбутнє, і, щоб якось відмежувати їх один від одного, потрібні певні мовні засоби, які залежать від сприйняття навколишньої дійсності народом, особливості культури якого знаходять своє відображення в мові. Наприклад, у мові можуть бути представлені такі деталі, для позначення яких немає спеціальних засобів в інших мовах, де ці деталі не мають великого значення.

Крім того, інформація про час може передаватися не тільки мовними засобами, а й за допомогою екстралінгвістичних чинників. Джерелами темпоральної інформації є знання про світ, значення слова і структури речення, ситуація дискурсу, властивості людської логіки, стереотипи і припущення про суспільство та культуру [9, с. 109].

Взаємодія всіх факторів, лінгвістичних і екстралінгвістичних, в сукупності дає найбільш повне уявлення про часовий фон події. Мовні засоби (лексичні, граматичні та синтаксичні) служать експліцитно показниками темпоральності [2, с. 7; 6, с. 40]. У той же час, людська свідомість влаштована так, що вона оцінює і загальний контекст ситуації, за яким відновлюється час події. При цьому, свідомо чи ні, підключаються знання і уявлення індивідуума про світ, а також про суспільство і культуру.

Розрізняють час фізичний і вигаданий. Для зображення часу необхідні події, які вказують на цей час [7, с. 100]. Час складається з подій, послідовність яких утворює історію. Подія, що відбувається, відокремлює минуле від майбутнього. Таким чином, подія стає своєрідним часовим маркером. Це вірно стосовно вигаданого часу. Щоб створити у слухача враження динамічності, показати йому, що час рухається вперед, оповідач

описує весь ланцюжок подій. Для часу реального така точка зору, проте, не застосовується. Якщо ми хочемо повідомити комусь, коли сталася ситуація, ми можемо не тільки описово висловити це через інші події, а й скористатися точними, встановленими суспільством, вказівками, такими як дати, години, хвилини, терміни виконання дії.

Категорія простору отримала всебічну лінгвістичну та філософську інтерпретацію. У філософії її трактують як форму буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію елементів у всіх матеріальних системах [5, с. 529]. Вказана категорія знаходить свою об'єктивацію в мові, у формах якої закріплені результати пізнавальної діяльності людини, спрямованої на усвідомлення нею свого місця в навколишньому світі, що піддається прямому чуттєвому сприйняттю та впливу. Простір є формою буття всіх без винятку предметів і процесів реального фізичного світу, тому просторову орієнтацію в людській свідомості набувають усі реалії. Проте свідомість, як і мова, відбиває реальний фізичний простір доволі специфічно – у вигляді перцептуального простору, що належить до сфери сприйняття навколишнього світу окремим індивідом [4, с. 83]. Відтворення реального фізичного простору у свідомості виникло із досвіду людей щодо узагальнення поняття місця, в межах якого здійснюється як біологічне, так і соціальне буття.

Локалізація предмета або події в тексті відбувається за допомогою лексичних, морфологічних і граматичних засобів. До лексичних засобів формування категорії простору зараховують лексику з локативною семантикою – топоніми і лексику, яка прямо або побічно номінує місце розташування будь-якого об'єкта – іменники, прийменники просторового значення, дієслова перебування в просторі, буття, руху і т. д. До морфологічних засобів – морфеми в складі слова на позначення назв топографічних об'єктів; до граматичних – обставинні підрядні речення з локальним значенням і обставинні підрядні речення просторової семантики.

У німецькому історичному романі просторова характеристика часто переходить у часову, або навпаки часова – у просторову. У романі Еріха Марії Ремарка "Чорний обеліск" категорії часу та простору часто переплітаються. Звернемо увагу на передмову до роману: *Die Welt liegt wieder im fahlen Licht der Apokalypse, der Geruch des Blutes und der Staub der letzten Zerstörung sind noch nicht verflogen, und schon arbeiten Laboratorien und Fabriken ... daran, den Frieden zu erhalten ... – Den Frieden der Welt! Nie*

ist mehr darüber geredet und nie weniger dafür getan worden als in unserer Zeit; nie hat es mehr falsche Propheten gegeben, nie mehr Lügen, nie mehr Tod, nie mehr Zerstörung und nie mehr Tränen als in unserm Jahrhundert, dem zwanzigsten, dem des Fortschritts, der Technik, der Zivilisation, der Massenkultur und des Massenmordens [10, с. 5]. – Ця передмова до роману відсутня у перекладі українською мовою. Але ми чітко можемо простежити розвиток думки автора від просторових орієнтирів (*im fahlen Licht der Apokalypse, Geruch des Blutes und der Staub der letzten Zerstörung, den Frieden der Welt*) до часових (*nie, in unserer Zeit, in unserm Jahrhundert, dem zwanzigsten*). При цьому як просторові так і часові відношення з допомогою повторів (*nie mehr*), клімаксу (*dem des Fortschritts, der Technik, der Zivilisation, der Massenkultur*) та антитези (*und des Massenmordens*) сприяють посиленню смислового і емоційного навантаження твору.

Слово *Zeit* (час) зустрічається у романі німецькою мовою 261 раз як окремо так і виступає частиною слова (*gleichzeitig, Zeitalter, Jahreszeit, Rekrutenzeit, Mahlzeit, Freizeit, Zwischenzeit, vorzeitig, zeitig, rechtzeitig, eine Zeitlang, die Hauptgeschäftszeit, Nachkriegszeit, die Bedenkzeit, die Lebenszeit* тощо) або частиною словосполучення (*alte Zeiten, in unserer Zeit, die schönen ruhigen Zeiten, keine Zeit, diese Zeit, zur gleichen Zeit, einige Zeit, verschiedene Zeiten, bessere Zeiten* тощо). У перекладі роману українською мовою ці лексичні одиниці та їх поєднання відтворюються з допомогою повних міжмовних відповідників або дослівного перекладу, наприклад, *gleichzeitig* – водночас, *Zeitalter* – еноха, *vorzeitig* – передчасно, *rechtzeitig* – вчасно, *einige Zeit* – деякий час, *bessere Zeiten* – кращі часи, *keine Zeit* – ніколи тощо.

Часто застосовуються різні перекладацькі трансформації, зокрема, заміни, випущення, генералізація, конкретизація, модуляція, адаптація тощо.

Слід зауважити, що для лексичної одиниці *die Zeit* заміна однини в оригіналі на множину в перекладі українською мовою *часи* є досить закономірною, оскільки ці слова є більш вживаними саме у таких формах у цих двох мовах, наприклад, *«erlauben Sie, daß wir Ihnen noch einmal kurz die Zeit erklären* [10, с. 19] – *дозвольте ще раз коротко пояснити вам, які тепер часи* [3, с. 12].

Розглянемо деякі інші приклади. *Geschichten aus der guten alten Zeit* [10, с. 17] – *розповідями про добрі часи* [3, с. 10]. Тут перекладач вдається до випущення лексичної одиниці *alt*, проте, ми вважаємо, що переклад українською мовою не

тільки був би більш точним за умови її збереження, а й більш експресивно передавав мотиви історичного роману – *stapri dobri chasu*.

Herbst und Frühjahr sind die besten Jahreszeiten für die Händler mit den Utensilien der Trauer [10, с. 7] – *Осінь і весна — найсприятливіший час для торгівлі предметами скорботи* [3, с. 1]. Застосовуючи прийом генералізації в україномовному перекладі автор замінює словосполучення *pори року* на слово *час*, яке має ширше значення. Причина цього може полягати в тому, що осінь і весна як пори року згадуються раніше в цьому реченні, проте, цілком можливо, задумом автора роману було акцентувати увагу саме на порах року як на конкретному відрізку часу.

...die Zeit des Hungers und die des Schwindels, die der Schützengräben und die der Lebensgier [10, с. 56] – *...пора голоду, пора, коли нас дурили, пора окопів і жадоби до життя* [3, с. 42]. На відміну від попереднього прикладу, в перекладі українською мовою застосовано прийом конкретизації, заміни слова *час* з широким лексичним значенням на слово *пора* з більш вузьким лексичним значенням, що є вдалим перекладацьким рішенням, оскільки в тексті оригіналу це поняття конкретизується у словосполученнях.

Ich habe Zeit, bis die Geschäfte schließen [10, с. 23] – *я ще встигну купити, поки зачиняються крамниці* [3, с. 15]. У цьому випадку перекладач, на нашу думку, вдало використав прийом модуляції або логічного розвитку у перекладі українською мовою – *у мене є час* дослівно в оригіналі трансформувалося у *я встигну* у перекладі.

...die Zeit hält den Atem an [10, с. 37] – *...плин часу зупинився* [3, с. 26]. Цей приклад ілюструє персоніфікацію часу в оригіналі німецького історичного роману (дослівно: *час затамував подих*), але для україномовної культури така персоніфікація незвична, час в українській мові не дихає, час плине, тому перекладач вдало вдається до адаптації, застосовуючи при цьому також метафору.

Іншими темпоральним лексико-семантичними засобами у романі Е. М. Ремарка "Чорний обеліск" є позначення років, які іноді сполучаються з іменниками, що вербалізують місяці: *Es ist April 1923, und das Geschäft geht gut.*, сполучення іменників з прикметниками, що характеризують певний час у сполученні з роками: *Wo sind die schönen ruhigen Zeiten von 1922?* На четвертому місті для позначення темпоральності в романі знаходиться прислівник *gleichzeitig*, який вказує на одночасність дій. Вказаний прислівник є найбільш вживаним прислівником у романі. Важливе місце для орієнтації читача

у часті займають темпоральні прийменники *vor, nach, in, für, während, um, in, an*. Останніми в аспекті частотності є сполучники підрядних речень часу – *als, während, wenn, solange, sobald*. Для перекладу всіх цих лексико-семантичних засобів на позначення часу українською мовою також застосовуються вказані вище способи і прийоми перекладу.

Як уже зазначалося вище категорії часу і простору в німецькому історичному романі дуже часто переплітаються, що виражається у появі просторово-часових маркерів не лише в одному абзаці твору, а навіть у рамках одного речення, наприклад: *Es war ein Tag mit Sonne, Regenschauern, Wind und plötzlicher Stille. Sie wirbelten durcheinander, eine Stunde war es März, die andere April, und dann fiel unvermittelt ein Stück Mai und Juni hinein. Dazu kam Isabelle, von irgendwoher, und es war wirklich von irgendwoher* – *von da, wo die Grenzen aufhören, wo das Licht der Vernunft nur noch verzerrt wie ein wehendes Nordlicht an Himmeln hängt, die keinen Tag und keine Nacht kennen – nur ihre eigenen Strahlen-Echos und die Echos der Echos und das fahle Licht des Jenseits und der zeitlosen Weite* [10, с. 51] – Того дня було й сонце, і злива, і вітер, і раптова тиша. Все переплуталось: одну годину стояв березень, потім починався квітень, далі йшло трошки травня і червня. А тут ще звідкись з'явилась Ізабела — звідти, де кінчаються межі, де світло розуму, спотворене, як мерехтливе північне сяйво, повисло на небі, що не знає ні дня, ні ночі,— тільки відблиск самого себе, відблиск відблиску, тьмяне світло потойбічного, світло не обмеженого в часі простору [3, с. 37]. Як бачимо, на позначення часу застосовуються назви місяців, іменники *Tag* і *Nacht*, які відтворюються в перекладі за допомогою еквівалентів, інші іменники і прислівники виконують зображальну функцію і служать для позначення простору. Характерно, що у перекладі українською мовою слова *простір* і *час* дуже вдало поєднано в одне словосполучення шляхом підбору часткового еквівалента – *не обмежений в часі простір*, хоча німецьке *Weite* можна було б перекласти як *даль, ширина тощо*. Також в перекладі застосовано прийом антонімічного перекладу при перекладі прислівника *irgendwoher* (дослівно: *звідкись*), і, на нашу думку, логічно випущено повтор *und es war wirklich von irgendwoher*.

Закономірність поєднання категорій часу і простору в межах одного речення в історичному романі зумовлена специфікою цього жанру літератури, яка полягає у розповіді про історичні події, отже, вказується час та місце події, наприклад, *Sein Sohn war 1918 im Reservelazarett Werdenbrück an Grippe gestorben, ohne je im Felde gewesen zu*

sein [10, с. 137] – Його власний син 1918 року помер у Верденбрюкському тиловому лазареті від грипу, не побувавши на фронті [3, с. 108].

На матеріалі роману Е. М. Ремарка «Чорний обеліск» можна проілюструвати в аспекті частотності такі мовні засоби на позначення простору: 1) поєднання прийменника та іменника: *im Haus, zu Hause, nach Hause, in der Kirche, auf dem Markt, im Konzentrationslager, im Reservelazarett*; 2) поєднання прийменника, прикметника та іменника: *im südlichen Teil der Stadt, im nächsten Haus, auf dem neuen Platz*; 3) комбінація із двох іменників: *die Richtung des Zentrums, der Platz der Kirche*; 4) топоніми: *Berlin, Werdenbrück, Straßburg, Holland*.

Мовні засоби на позначення простору у оригіналі відтворюються при перекладі українською мовою відповідно до правил та норм перекладу, в основному, шляхом буквального перекладу – підбору міжмовних відповідників з деякими незначними відхиленнями. Наприклад, у реченні *Er ist Lehrer in einem winzigen Dorf in der Nähe der Stadt* прикметник *winzig* (крихітний) перекладено як маленький – *Він учителює в маленькому селі неподалік від міста* [3, с. 161; 10, с. 202]. Доречніше, на нашу думку, було б зберегти характеристику того села, переклавши з допомогою прямого еквівалента, що б посилювало контраст відносно великого міста.

Топоніми є найменш чисельною групою лексичних засобів на позначення простору у романі і в перекладі відтворюються за допомогою транслітерації, наприклад, *...in Cannes, Berlin, London und Paris – ...в Каннах, Берліні, Лондоні та Парижі* [3, с. 150; 10, с. 189]. Але слід зауважити, що серед дійсних назв географічних об'єктів є вигадана назва міста, де й відбуваються всі події роману –

невелике місто Верденбрюк. Дослідники роману схильні вважати, що автор створив цю назву за аналогією до міста Оснабрюк, в якому пройшла його юність і де відбулося його становлення, що також представлено у назві міста морфемою *werden* (ставати). Субстантивований іменник *Werden* перекладається як «становлення, виникнення, утворення». Із застосуванням прийому транслітерації при перекладі цієї назви прихований зміст для іншомовного читача втрачається.

Висновки. Зважаючи на жанрову специфіку історичного роману часові і просторові характеристики у німецькому історичному романі тісно переплітаються, доповнюючи одна одну. Мовними засобами вираження темпоральності у романі виступають іменники, сполучення іменників з прикметниками, числівники на позначення років, прислівник *gleichzeitig*, темпоральні прийменники та сполучники підрядних речень часу. При їх відтворенні у перекладі українською мовою використовується дослівний переклад, а також такі перекладацькі трансформації як заміни, випущення, генералізація, конкретизація, модуляція, адаптація тощо. На позначення локальності в німецькому історичному романі застосовуються поєднання прийменника та іменника, поєднання прийменника, прикметника та іменника, комбінація із двох іменників, топоніми. В перекладі українською мовою використовується, в основному, буквальный переклад відповідно до норм і правил українською мови. Перспектива подальших досліджень вбачається у розширенні матеріалу дослідження шляхом залучення до дослідження романів інших німецьких письменників, наприклад, Томаса Манна, Генріха Белля та ін., а також у порівняльному аналізі перекладів вибраних для дослідження творів, виконаних різними перекладачами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпик М., Труценко І. Прецедентний характер конекторів у сучасній німецькій мові *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Філологія*. Київ, 2022. 2(4). С. 130-135.
2. Приходько Л. А. Художній час і художній простір у поезії: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Кіровоград, 2004. 19 с.
3. Ремарк Е. М. Чорний обеліск. Історія запізнитої юності. Київ, 1962. 399 с.
4. Сенів М. Г. Функціонально-семантичний аналіз системи просторових і часових відношень (на матеріалі латинської мови): монографія. Донецьк: Донеччина, 1997. 384 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
6. Шупта-В'язовська О. Проблеми вивчення художнього часу і простору в контексті літературознавчої термінології. *Історично-літературний журнал*. Київ, 2007. № 13. С. 4–54.
7. Napkemyer A., Ingeborg Bachmann. Entwicklungslinien in Werk und Leben. Wien: Verl. d. österreich. Akad. d. Wiss., 1990. 169 S.
8. Hendrix H. Ingeborg Bachmanns «Todesarten»-Zyklus. Eine Abrechnung mit der Zeit. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005. 238 S.
9. Moser A. Raum und Zeit im Spiegel der Kultur. Frankfurt am Main, 2003. 184 S.
10. Remarque E. M. Der schwarze Obelisk. Geschichte einer verspäteten Jugend. Berlin, Weimar: Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1965. 462 S.
11. Zeman S. More than „time“: The grammaticalisation of the German tense system and „frame of reference“ as a crucial interface between space and time. *Space and time in languages and cultures. Linguistic diversity*. Amsterdam/Philadelphia, 2012. Volume 36. P. 157-180.